

مجتمع آموزش عالی فقه

مدرسه عالی فقه و اصول

رساله دکتری

رشته: فقه اسلامی

عنوان رساله:

اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از منظر فقه فریقین

استاد راهنما:

حضرت حجت الاسلام و المسلمین حاج آقای جعفر پیشه

استاد مشاور:

حضرت حجت الاسلام و المسلمین حاج آقای دکتر ملک افضلی

دانش پژوه:

سید علی صمیمی

خرداد 1400

مسئولیت مطالب مندرج در این رساله به عهده نویسنده است، هرگونه استفاده از این پایان نامه تحقیقی با ذکر منبع اشکالی ندارد و نشر آن منوط به رعایت آئین نامه جامعه المصطفی العالمیه می باشد.

تقدیم:

- به حاکم عدالت گستر، ولی الله الاعظم حضرت مهدی موعود(عج) که جهان تاریک در انتظار تابش خورشید جمال اوست.

- به روح پر فتوح معمار کبیر حکومت اسلامی حضرت امام خمینی (رضوان الله علیه)

- به روح پدرم، اسوه ایمان، عمل، ظلم ستیزی و تلاش خستگی ناپذیر که تنهایی ام پر از یاد اوست.

- به مادرم، چشمه سار مهربانی، اسوه ایمان، صبر و فداکاری که از صبرش ایستادگی آموختم و آفتاب مهرش در آستانه قلبم همیشه تابان است.

- به همسرم، فرشته ای که با صبرش در برابر مشکلات و ناملایمات، به زندگی مشترکمان آرامش و آسایش و به لحظه های سخت زندگی طراوت بخشید.

- به فرزندانم، امید بودن و شادی بخش زندگی ام. فرشتگانی که با تلاش در جهت شکوفایی استعداد شان به من ایستادگی آموختند.

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خداوندی را که آثار قدرت او بر چهره روز، روشن و تابان و انوار حکمت او بر شب تار در افشان است. آفریدگاری که درهای علم را بر بندگان خویش گشود و در پرتو انوار قدسیه محمدیه ما را به علوم پر فیض اهل بیت (علیهم السلام) رهنمون گشت.

از باب من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق از اساتید بزرگوار، به خصوص از راهنمایی های ارزشمند و راهگشا و ارشادات دقیق و عالمانه استاد محترم راهنما؛ جناب حضرت حجة الاسلام و المسلمین حاج آقای جعفرپیشه فرد و استاد محترم مشاور جناب حضرت حجة الاسلام و المسلمین حاج آقای دکتر ملک افضلی کمال سپاس، تشکر و قدردانی داشته باشم.

همچنین لازم است تشکر و سپاس ویژه ای خود را از ریاست معزز مجتمع آموزش عالی فقه، حضرت آیت الله تلخابی، ریاست محترم مدرسه عالی فقه و اصول، جناب حضرت حجة الاسلام و المسلمین حاج آقای مجتهدی، مدیریت محترم تحصیلات تکمیلی، جناب حضرت حجة الاسلام و المسلمین حاج آقای نمازی، مدیریت محترم گروه فقه، جناب حضرت حجة الاسلام و المسلمین حاج آقای سائلی، واحد پایان نامه ها و کلیه بزرگوارانی که هریک به نحوی در پدید آمدن این رساله علمی مرا یاری کرده اند، اعلام نمایم.

چکیده

توجه به ماهیت حکم حکومتی نشان می دهد این حکم نه تنها از سنخ هیچ یک از احکام اولیه و ثانویه نیست، بلکه در صورت تزامم، موجب تعطیلی موقت این احکام نیز می شود. بنابراین، قلمرو آن گسترده بوده و تمامی دستورات حاکم را در حوزه های مختلف در بر می گیرد. از اینرو؛ حاکم برای حفظ نظام و اداره صحیح جامعه، در هر زمانی که لازم بداند می تواند مقررات خاصی را وضع و دستورات ویژه ای را با عنوان احکام حکومتی صادر کند. لذا ممکن است تصور شود که گستره اختیارات حاکم در این احکام بی حد و حصر بوده و هیچگونه محدودیتی ندارد. از بررسی منابع فقهی فریقین نیز نمی توان به دیدگاه واحدی در مورد قلمرو اختیارات حاکم در حکم حکومتی دست یافت. برخی از فقه های فریقین، حاکم اسلامی را دارای ولایت مطلقه و اختیارات عامه دانسته اند، تا جایی که وی حتی می تواند از انجام واجب یا ترک حرام به طور موقت جلوگیری کند. در مقابل، برخی این اختیارات را غیر مطلقه پنداشته اند، علمای شیعه آن را مقید به امور حسبه و اندیشمندان جدید اهل سنت نیز آن را محدود به مشورت با شورا کرده اند. لذا برای رفع ابهام، در این رساله بر مبنای پژوهش نظری و بنیادی و به روش تحلیل محتوا به این مسأله پرداخته و به شیوه اسنادی و کتابخانه ای، مطالب از کتب و منابعی فقهی فریقین و مجلات علمی جمع آوری شده و با تحلیل یافته ها به این نتیجه رسیدیم که علیرغم گستردگی اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از منظر فقه فریقین، حاکم اسلامی در صدور چنین احکامی - حتی در فرض ولایت مطلقه - در همه موارد مطلق العنان نبوده و احکام صادره باید مطابق دستورات الهی و در چارچوب نصوص شرعیه و با لحاظ مصالح علیای جامعه اسلامی باشد.

واژگان کلیدی

اختیارات حاکم، حکم حکومتی، حاکم اسلامی، ولی فقیه، فقه فریقین

فهرست مطالب

5	چکیده
5	واژگان کلیدی
6	فهرست مطالب
13	مقدمه
13	أ. بیان موضوع و ضرورت آن
15	ب. سنوال اصلی
15	پ. سنوالهای فرعی
15	ت. فرضیه تحقیق
15	1. فرضیه ی اصلی
16	2. فرضیه های فرعی
16	ث. اهمیت و اهداف تحقیق
17	ج. پیشینه تحقیق
17	= آثار قدمای شیعه
17	= آثار اهل سنت
18	= آثار متفکرین معاصر
18	= مقالات
18	= منابع شیعه
25	= منابع اهل سنت
28	ح. روش تحقیق و گرد آوری اطلاعات
28	خ. ساختار تحقیق
30	فصل اول: کلیات و مفاهیم
30	گفتار اول: مفاهیم
30	بند یک- اختیارات
30	أ. اختیار در لغت
31	ب. اختیار در اصطلاح
32	پ. اختیارات حاکم
34	بند دو- حکم
34	أ. حکم در لغت
35	ب. حکم در اصطلاح
37	بند سه- حاکم

37	أ. حاکم در لغت
38	ب. حاکم در اصطلاح
40	بند چهار- حاکم اسلامی
40	أ. منصب فقیه و ولی فقیه
44	ب. حاکم اسلامی از نظر اهل سنت
45	بند پنج- حکومت
45	أ. معنای لغوی
46	ب. معنای اصطلاحی
47	بند شش- دولت
48	بند هفت- حکم حکومتی
48	أ. معنای حکم حکومتی
48	ب. حکم حکومتی در اصطلاح
50	ب. مصلحت مهمترین ملاک صدور حکم حکومتی
51	گفتار دوم: کلیات
51	بند یک- پیشینه و جایگاه حکم حکومتی در فقه اهل بیت (علیم السلام)
54	بند دو- پیشینه و جایگاه حکم حکومتی در فقه اهل سنت
55	أ. مصلحت و حکم حکومتی
56	<u>1-</u> تشخیص غنی و فقیر در خراج
57	<u>2-</u> تصمیم گیری در مورد لشکریان اسلام
57	<u>3-</u> توجه به حوزه منافع عمومی جامعه
58	ب. مصالح مرسله و حکم حکومتی
61	بند سه- اقسام حکومت
61	أ. نظام های سیاسی غیر دینی
62	ب. نظام های سیاسی دینی
63	بند چهارم- انواع حکم حکومتی
63	أ. حکم حاکم به لحاظ مصدر و نوع حکم
63	ب. حکم حکومتی به لحاظ نتایج و آثار
65	بند پنجم- دیدگاه فقه فریقین در مورد حاکم اسلامی و شرائط آن
65	أ. شرائط عمومی
73	ب. شرائط علمی
75	ب. شرائط جسمی، روحی و اخلاقی
78	ت. شرائط کارآیی و درک سیاسی

78	<u>1- بینش صحیح سیاسی - اجتماعی</u>
79	<u>2- تدبیر و مدیریت</u>
80	<u>3- قدرت و توانایی در رهبری</u>
83	فصل دوم: ماهیت حکم حکومتی و ادله آن
83	مقدمه
83	گفتار اول- ماهیت حکم حکومتی از دیدگاه شیعه
84	بند اول: از احکام اولیه بودن حکم حکومتی
85	بند دوم: از احکام ثانویه بودن حکم حکومتی
87	بند سوم: غیر حکم اولی و ثانوی بودن حکم حکومتی
87	أ. حکم حکومتی دارای ماهیت اجرایی
88	ب. حکم حکومتی حکم مبتنی بر مصلحت
91	مرجع تشخیص مصلحت
93	پ. حکم حکومتی حکمی در حوزه منطقه الفراغ
95	بند چهارم: نقد و بررسی
95	أ. بررسی دیدگاه اولیه بودن حکم حکومتی
96	<u>1- حکم حکومتی در تزامن با حکم اولیه</u>
96	<u>2- حکم حکومتی تثبیت کننده حکم اولیه</u>
96	<u>3- حکم حکومتی در صورت فقدان حکم اولیه</u>
97	ب. بررسی دیدگاه ثانویه بودن حکم حکومت
97	پ. بررسی دیدگاه غیر اولیه و ثانویه بودن حکم حکومتی
99	گفتار دوم- ماهیت حکم حکومتی از دیدگاه اهل سنت
99	بند اول: از احکام اولیه بودن حکم حکومتی
100	بند دوم: غیر حکم اولی بودن حکم حکومتی
102	بند سوم: نقد و بررسی
102	أ. بررسی دیدگاه اولیه بودن حکم حکومتی
102	ب. بررسی دیدگاه غیر اولیه بودن حکم حکومتی
104	گفتار سوم- ارزیابی
104	بند اول: رأی مختار در باب ماهیت حکم حکومتی
106	بند دوم: ادله ماهیت حکم حکومتی (ادله رأی مختار)
106	أ. ولایت عامه و اختیارات مطلقه حاکم اسلامی
109	ب. لازم الاطاعة بودن احکام حکومتی
110	پ. محدود کردن حق صدور احکام حکومتی و نفی فلسفه جعل آن
111	ت. عدم نسخیت ماهیت احکام حکومتی با سایر احکام

111	1- تفاوت ماهیت و قلمرو حکم حکومتی و احکام اولیه و ثانویه
113	2- عدم محدودیت قلمرو حکم حکومتی
115	3- وضوح مفهوم حکم حکومتی و عدم وضوح مفهوم مصلحت
118	فصل سوم: اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از منظر فقه شیعه
118	مقدمه
118	گفتار اول: اختیارات حاکم اسلامی در عزل و نصب کارگزاران
119	بند یک- در فرض ولایت مطلقه
124	پاسخ به شبهه ولایت مطلقه
124	أ. صفات ثبوتی و سلبی ولی فقیه
125	ب. مقایسه ویژگی های حکومت دیکتاتور ری و ولایت فقیه
125	1. بحران مشروعیت
126	2. توسل به زور برای کسب قدرت
127	3. فقدان شرایط حاکم در دیکتاتور
127	4. پیروی از امیال نفسانی در حکومت دیکتاتوری
127	5. کیفیت تعیین حاکم در حکومت دیکتاتوری
128	بند دو- در فرض ولایت بر امور حسبه
130	بند سه- در فرض فقدان فقیه
131	أ. ادله تصدی حکومت توسط عدول مؤمنین در صورت فقدان فقیه
131	1- دلیل عقلی
132	2- دلیل نقلی
133	2.1 دلیل قرآنی
138	2.2 دلیل روایی
140	ب. گستره ولایت یا اختیارات عدول مؤمنین
145	گفتار دوم: اختیارات حاکم اسلامی در ترجیح احد حکمین در تزام احکام اولیه
146	بند اول: معنا و مفهوم تزام
147	بند دوم: حاکم اسلامی و رفع تزام احکام اولیه
148	بند سوم: ترجیح احد حکمین در تزام احکام اولیه
149	أ. تحریم حکم اولی حج
153	ب. تحریم انتخابات عراق
153	ب. تحریم فرستادن کودکان به مدارس جدید
154	گفتار سوم: اختیارات حاکم اسلامی در ترجیح احد حکمین در تزام احکام ثانویه
154	بند اول: معنا و مفهوم حکم ثانوی
156	بند دوم: منشأ احکام ثانویه

159	بند سوم: فردی یا اجتماعی بودن حکم ثانوی
160	بند چهارم: نقش حاکم اسلامی در رفع تراحم احکام ثانویه
161	أ. حفظ نظام جامعه اسلامی
163	ب. مصلحت نظام جامعه اسلامی
167	پ. تقیه
169	ت. قانون اهم و مهم
170	ث. اجرای حدود و تعزیرات
172	ج. ثبوت هلال
176	گفتار چهارم: اختیارات حاکم اسلامی در امور شخصیه
176	بند اول: ولایت تصرف
178	بند دوم: اولویت بر نفوس و اموال
179	بند سوم: اولویت در تصرف یا قاعده تسلیط
180	بند چهارم: محدودیت اولویت در تصرف
182	بند پنجم: ولایت فقهاء بر تصرف در امور شخصیه
185	گفتار پنجم: اختیارات حاکم اسلامی در امور قضایی
186	بند اول: قاضی منصوب
187	أ. ولایی بودن منصب قضاء
189	ب. ادله نقلی و عقلی
195	بند دوم. قاضی تحکیم
195	/ . انکار قاضی تحکیم در زمان غیبت
196	ب. اثبات قاضی تحکیم در زمان غیبت
197	بند سوم. ولی فقیه و منصب قضاوت
198	أ. ادله نقلی ولایت قضایی فقهاء درگذر زمان
199	ب. ادله عقلی ولایت قضایی فقهاء
203	نتیجه گیری
206	فصل چهارم: اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از منظر فقه اهل سنت
206	مقدمه
206	گفتار اول: اختیارات حاکم اسلامی در عزل و نصب کارگزاران
207	بند یک- در فرض ولایت و اختیارات مطلقه
207	أ. جایگاه حاکم اسلامی در نظریه اختیارات مطلقه
208	ب. اختیارات حاکم در نصب و عزل کارگزاران
213	بند دو- در فرض ولایت و اختیارات غیر مطلقه
213	أ. ارکان نظام سیاسی جدید

218	ب. نظریه وکالت خلیفه و غیرمطلقه بودن اختیارات حاکم
219	پ. اندیشمندان اهل سنت و غیر مطلقه بودن اختیارات حاکم
230	گفتار دوم: اختیارات حاکم اسلامی در ترجیح احد حکمین در تزام احکام اولیه
230	بند اول: مفهوم تزام در منابع اهل سنت
231	أ. تزام در استلام حجر الاسود
231	ب. تزام در حقوق غرماء و غیر غرماء
231	پ. تزام در وصایا
232	بند دوم: ترجیح احد حکمین در تزام احکام اولیه
232	أ. مواردی از ترجیح احد حکمین در احکام خلیفه دوم و سوم
234	ب. مواردی از ترجیح احد حکمین در حکم حکومتی بر مبنای مصالح مرسله
236	ت. مواردی از اجرای احکام بر مبنای اجتهاد
239	گفتار سوم: اختیارات حاکم اسلامی در ترجیح احد حکمین در تزام احکام ثانویه
240	بند اول: مواردی از ترجیح احد حکمین در تزام احکام ثانویه
240	أ. حکم در مورد زمین های مفتوحة عنوة
241	ب. حکم در مورد بستن مالیات، میزان و نحوه وصول آن
242	پ. حکم در مورد مال مجهول المالك
243	پ. حکم در مورد سهام غنائم و کیفیت تقسیم آن
243	ت. حکم به ثبوت هلال
244	بند دوم: تقیید احکام صادره از سوی حاکم به نصوص شرعیه
246	گفتار چهارم: اختیارات حاکم اسلامی در امور شخصیه
247	بند اول: نظریه های قدیم خلافت
247	أ. تبعیت محض از حاکم جانر
250	ب. دخالت حاکم در برخی امور خصوصی و شخصی
253	بند دوم: نظریه های جدید خلافت
256	گفتار پنجم: اختیارات حاکم اسلامی در امور قضایی
256	بند اول: رسول خدا(ص) و منصب قضاوت
259	بند دوم: خلفای راشدین و اعمال اختیارات در منصب قضاوت
259	أ. ابوبکر و امر قضاوت
259	ب. عمر و امر قضاوت
260	پ. عثمان و امر قضاوت
261	ت. علی(علیه السلام) و امر قضاوت
261	بند سوم: اختیارات در امور قضایی پس از خلفای راشدین
261	أ. دوران بنی امیه

262	ب. دوران خلفای عباسی
263	پ. دوران امپراتوری عثمانی
264	بند چهارم: اختیارات در امور قضایی از دیدگاه فقهای عامه
264	أ. قضاء زیر مجموعه خلافت
265	ب. وجوب کفایی قضاوت
267	پ. طرق تعیین قاضی
270	ت. اجتهاد در قاضی
272	نتیجه گیری
273	جمع بندی و نتیجه گیری نهایی
273	أ. شرایط و ویژگی های حاکم اسلامی
274	ب. ماهیت حکم حکومتی
274	پ. اختیارات حاکم اسلامی در نصب و عزل کارگزاران
276	ت. اختیارات حاکم اسلامی در ترجیح احد حکمین در تراحم احکام اولیه
277	ث. اختیارات حاکم اسلامی در ترجیح احد حکمین در تراحم احکام ثانویه
277	ج. اختیارات حاکم اسلامی در امور شخصیه
278	ح. اختیارات حاکم اسلامی در امور قضایی
280	فهرست منابع و مأخذ
280	منابع شیعی
298	مجلات
298	منابع اهل سنت

مقدمه

در ابتدای این نوشتار لازم است به مقدمه ای که چارچوب نظری تحقیق را تشکیل می دهد اشاره کنیم:

۱. بیان موضوع و ضرورت آن

حکومت یکی از مهمترین ضرورت های اجتماعی است که در هیچ شرایطی نمی توان از آن بی نیاز بود. ضرورت حکومت از ضرورت های نوپیدای زندگی اجتماعی بشر نیست، بلکه این امر به تمامی دوران های تاریخ گذشته زندگی اجتماعی و مدنی انسان ها مربوط بوده است. بررسی منابع فقهی نشان می دهد که اسلام نیز از این مهم غافل نبوده و منابع اسلامی^۱ - اعم از عقل و نقل - هریک به نوعی به ضرورت حکومت اشاره نموده اند. زیرا از یک سو، نبود حکومت منجر به اختلال، بی نظمی و هرج و مرج در جامعه می شود و از سوی دیگر، اجرای احکام اسلامی نیز متوقف بر تشکیل حکومت است.^۲

در جامعه اسلامی حاکم به عنوان مجری احکام، تنها کسی است که می بایست دستورات و قوانین اسلامی را که منطبق با نیازهای زندگی مسلمانان است، اجراء نماید. از اینرو، صلاح و فساد هر جامعه ای به صلاح و فساد حاکمان آن گره می خورد. یکی از مهمترین ابزار اجرای قوانین در جامعه و وسیله انطباق دستورات شرع با زندگی مردم، اختیاراتی است که به حاکم اسلامی داده شده است، حتی می توان گفت که نوع حکومت بر اساس نوع برخورد با قدرت و اختیارات حاکمان تعیین می شود. از آنجا که اسلام برای حاکمیت برنامه دارد، طبعا در خصوص اختیارات حاکم نیز باید طرح و برنامه ای داشته باشد. از میان اختیارات گوناگون حاکم، بخشی از اختیارات وی قوانین شناخته شده اسلام است که نباید تعطیل شود، ولی مواردی نیز وجود دارد که به حاکم تفوض اختیار شده که از آن به «احکام حکومتی» تعبیر می شود. لذا یکی از اختیارات حاکم اسلامی اختیار وی در صدور احکام حکومتی است. احکام حکومتی به آن دسته از احکام و دستوراتی گفته می شود که حاکم اسلامی با توجه به مقتضیات زمان و مکان، برای اداره جامعه و تنظیم امور مسلمانان صادر می کند. اکنون مسأله ای که باید تبیین شود، جایگاه حکم حکومتی در حاکمیت دینی است. برای این منظور باید گفت؛ حاکمیت در اسلام عهده دار إحقاق حقوق و اجرای عدالت و تأمین امنیت و رفاه مردم است. برای این منظور، قانون مداری شاخصه اصلی آن است و قانون آن از طریق اجتهاد مداوم و از منابع مشخص تأمین می شود. در عین حال گاهی با اموری

۱ - در این مورد علاوه بر روایات گوناگون به آیات قرآنی چون: نساء/ 58 و 59 و 105؛ حج/ 41؛ مائده/ 33 و 38؛ نور/ 2 و 4 نیز می توان اشاره نمود.

۲ - بسیاری از فقهای فریقین به مسأله ضرورت حکومت اشاره کرده اند. از جمله امام خمینی (ره) در «کتاب البیع، ج ۲، ص 461» به این مطلب اشاره نموده اند.

مواجه می شود که از طریق اجتهاد قابل تحصیل نیست. مثل موارد منطقه الفراغ. گاهی احکام اولیه وجود دارد ولی مصالحی حادث شده که اقتضاء تغییرات مقطعی دارد. حال سؤال این است که آیا حاکم اسلامی در این زمینه اختیار دارد؟ یا اینکه مؤظف به پافشاری بر احکام اولیه است؟

حاکم در هر جامعه ای، نقش اساسی و تعیین کننده ای دارد. در باره اختیارات حاکم اسلامی در صدور احکام حکومتی، میان فقهاء دو دیدگاه مطلقه شیعه یا مطلق العنانی اهل سنت و غیر مطلقه وجود دارد. برخی از فقهای شیعه، از جمله ملا احمد نراقی و امام خمینی معتقدند که باتوجه به روایات، اطلاعات ادله لفظی و استلزامات عقلی یا عقلایی ولایت و زعامت جامعه، حاکم اسلامی از ولایت مطلقه و اختیارات عامه و گسترده ای برخوردار است و حتی در مورد تکالیف الزامیه هم می تواند حکم حکومتی صادر کند و از انجام واجب یا ترک حرام به طور موقت جلوگیری نماید. از میان علمای عامه نیز، طرفداران خلافت همانند تفتازانی و ماوردی بر این باورند که حاکم اسلامی به عنوان جانشین پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله)، مطلق العنان بوده و اختیارات وسیع، گسترده و ولایت عامه دارد. لذا در مورد حاکم اسلامی، فقهای مالکی تعبیر ولی امر، فقهای حنفی تعبیر امامت کبری و فقهای شافعی تعبیر امام اعظم را بکار برده اند.

قلمرو و گستره ولایت مطلقه و اختیارات عامه حاکم اسلامی، احکام شرعیه تکلیفیه و وضعیه را در امور فردی و اجتماعی در بر می گیرد. اگرچه با توجه به این تقسیمات، ولایت مطلقه و اختیارات عامه حاکم اسلامی در هریک از امور تکلیفیه و وضعیه باید در هردو مورد اجتماعی و فردیه جاری باشد، اما کلمات فقهاء نشان می دهد که ولایت و اختیارات حاکم اسلامی، به تعبیر امام خمینی، ولایت کلیه الهیه نیست، بلکه ولایت مرتبط با امور سیاسی - اجتماعی است و امور فردی و زندگی خصوصی را شامل نمی شود، مگر اینکه امور فردی با توجه به مصالحی، به نحوی با امور اجتماعی ارتباط پیدا کند. در مقابل، برخی دیگر از فقهای شیعه، با توجه به مبانی اجتهادی خویش، استنادات طرفداران ولایت مطلقه را کافی ندانسته و محدوده «ولایت حاکم» را غیر مطلقه پنداشته و آن را به موارد خاصی همچون امور حسبه - از باب ولایت حسبه یا از باب أخذ به قدر متیقن - محدود کرده اند. اندیشمندان جدید عامه نیز، برخلاف نظریه های خلافت قدیم که خلیفه دارای اختیارات تام و تنها مرکز تصمیم گیری و رهبری سیاسی تلقی می شد، با طرح مسأله لزوم پاسخگو بودن حاکم اسلامی در برابر شورا، اختیارات حاکم اسلامی را غیر مطلقه دانسته اند. از سوی دیگر؛ برخی مانند شهید صدر معتقد است که اسلام در نظام قانون گذاری خود، منطقه ای را خالی از حکم الزامی (وجوب و حرمت) قرار داده است. این منطقه را «قلمرو ترخیص» یا «منطقه الفراغ» می نامد که اختیارات حاکم اسلامی تنها در این حوزه متغیر است و حق جلوگیری از حکم

الزامی - ترک واجب یا انجام حرام - را ندارد. این رساله بر آن است تا با بررسی نقطه نظرات فقهاء و اندیشمندان شیعه و سنی، به گستره و قلمرو اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از منظر فقه فریقین دست یابد.

ب. سؤال اصلی

دیدگاه فریقین در باره اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی چیست؟

پ. سئوالهای فرعی

- 1- مراد از اختیارات، حاکم، حاکم اسلامی، حکومت و حکم حکومتی چیست؟
- 2- دیدگاه فقه فریقین در مورد حاکم اسلامی چیست و شرائط آن کدام است؟
- 3- از دیدگاه فقه فریقین ماهیت حکم حکومتی و ادله ی آن چیست و نظر مختار کدام است؟
- 4- دیدگاه فقه فریقین در باره اختیار حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی بر مبنای ولایت و اختیارات مطلقه نسبت به منطقه الفراغ و شمولیت آن نسبت به احکام تکلیفیه و وضعیه و امور اجتماعی و فردیه چیست و نظریه مختار کدام است؟
- 5- دیدگاه فقه فریقین در باره اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی بر مبنای ولایت و اختیارات غیرمطلقه نسبت به منطقه الفراغ و شمولیت آن نسبت به احکام تکلیفیه و وضعیه و امور اجتماعی و فردیه چیست و نظریه مختار کدام است؟
- 6- دیدگاه فقهای فریقین و ادله آنان در باره اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی بر مبنای عدم شرطیت فقاقت نسبت به منطقه الفراغ و شمولیت آن نسبت به احکام تکلیفیه و وضعیه و امور اجتماعی و فردیه چیست و نظریه مختار کدام است؟

ت. فرضیه تحقیق

در این مورد باید به فرضیه اصلی و فرضیه های فرعی تحقیق می توان اشاره نمود:

1. فرضیه ی اصلی

از دیدگاه شیعه و سنی، بر اساس مبانی و ادله شرعی و عقلی، حاکم اسلامی می تواند با توجه به شرایط مختلف و مقتضیات زمان و مکان و در چارچوب شریعت و اوامر الهی و با نظر گرفتن مصالح علیای جامعه اسلامی، احکام، فرامین و دستورالعمل هایی را به عنوان حکم حکومتی برای اداره صحیح جامعه و تنظیم امور فردی و اجتماعی مسلمانان صادر کند. قلمرو این اختیارات، امور فردی و زندگی خصوصی مردم را شامل نمی شود، مگر

اینکه امور فردی با توجه به مصالحی، به نحوی با امور اجتماعی ارتباط پیدا کند.

2. فرضیه های فرعی

فرضیه ی اول: از منظر فقه فریقین، حکم حکومتی از سنخ احکام اولیه و ثانویه نبوده و ماهیتی جدا و مستقل از ماهیت آن احکام دارد.

فرضیه ی دوم: از منظر فقه فریقین، حاکم اسلامی می تواند بر مبنای اختیارات مطلقه و غیر مطلقه و حتی از منظر فقهای شیعه در صورت فقدان فقیه کارگزاران حکومت را نصب و عزل نماید.

فرضیه ی سوم: از منظر فقه فریقین، حاکم اسلامی می تواند در صورت تراحم احکام اولیه و نیز احکام ثانویه، احد حکمین را ترجیح دهد و برگزیند.

فرضیه ی چهارم: از منظر فقه فریقین، حاکم اسلامی در امور قضایی اختیارات گسترده ای دارد.

فرضیه ی پنجم: از منظر فقه فریقین، حاکم اسلامی در امور شخصیه تا جایی دارای ولایت و اختیار است که با امور اجتماعی مرتبط باشد.

ث. اهمیت و اهداف تحقیق

با تشکیل حکومت و استقرار حاکمیت نظام اسلامی در بسیاری از کشورهای اسلامی، مهمترین مسأله ای که به عنوان هدف کلی نیازمند تحقیق و بررسی منابع فقهی شیعه و اهل سنت است اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی است. حاکم اسلامی از اختیارات وسیع و گسترده ای برخوردار است که قلمرو آن احکام بسیاری را شامل می شود. این امر گاهی باعث می شود که حاکم خود را مطلق العنان و اختیارات خود را بی حد و حصر بیندارد. از اینرو؛ گستره اختیارات حاکم اسلامی در احکام حکومتی از مسائل مبتلی بهی است که باید در هر جامعه ای روشن و مشخص باشد. لذا با بررسی و تحقیق در این رساله می خواهیم به اهداف جزئی ذیل دست یابیم:

- به شبهاتی که در مورد گستره اختیارات حاکم در صدور حکم حکومتی مطرح است، پاسخ داده شود.
- قلمرو و حدود و ثغور این اختیارات که محل تضارب افکار و اندیشه های گوناگون فقهای فریقین است معلوم و مشخص گردد.
- با تبیین نقطه نظرات فقهای فریقین در این باب بتوان به نقاط اشتراک و تفاوت دیدگاه های آنان دست

• یافت.

ج. پیشینه تحقیق

اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از دیدگاه فقه فریقین، از مباحثی است که آن را به طور پراکنده در لابلای آثار فقهی فقهای گذشته و امروز اعم شیعه و سنی می توان یافت. لذا پیشینه آن به درازای پیشینه مباحثی است که فقها و اندیشمندان فریقین در باره امامت، خلافت، حکومت، حاکم اسلامی و مباحث مرتبط با آن مطرح کرده اند.

- آثار قدمای شیعه

هریک از فقهای شیعه از آغاز غیبت کبری تا امروز، به نحوی در آثارشان این بحث را مورد توجه قرار داده اند، از جمله؛ شیخ مفید در مقنعه، سید مرتضی در ذخیره، شیخ طوسی در الخلاف، ابن براج در مذهب، ابن ادریس در سرائر، محقق حلی در شرایع، علامه حلی در تذکره، مختلف، منتهی، فخر المحققین در ایضاح، شهید اول در دروس، محقق کرکی در جامع المقاصد، شهید ثانی در مسالک، محقق اردبیلی در مجمع الفائده، صاحب مدارک، کاشف الغطا در کشف الغطاء، میرزای قمی در جامع الشتات، صاحب مفتاح الکرامه، صاحب ریاض، محقق نراقی در عوائدالایام، میر فتح مراغه‌ای در کتاب العناوین؛ صاحب جواهر، شیخ انصاری در مکاسب، قضا و شهادت، حاج آقا رضا همدانی در کتاب الخمس؛ محقق نائینی در تنبیه الامه، سید بحر العلوم در بلغة الفقیه؛ محقق بروجردی در البدر الزاهر؛ سید کاظم حائری در کتاب ولایة الامر فی عصر الغیبه، امام خمینی در دو کتاب البیع و ولایت فقیه؛ حسینعلی منتظری در کتاب دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیه؛ جوادی آملی در کتاب ولایت فقیه ولایت فقاہت و عدالت؛ شهید صدر در کتاب الاسلام یقود الحیاء، جعفر سبحانی در کتاب مبانی حکومت اسلامی؛ محمد مؤمن قمی در کتاب الولایة الالهیه؛...

- آثار اهل سنت

علماء و متفکران اهل سنت نیز در گذشته و امروز در آثارشان مسأله اختیارات حاکم اسلامی در حکم حکومتی را از زوایای مختلف مورد بحث قرار داده اند. از آن جمله؛

ابوالحسن ماوردی در کتاب الاحکام السلطانیة؛ ابوالعباس ابن عقده در کتاب الولایة؛ ابن اخوه در کتاب معالم القرية فی احکام الحسبة، احمد بن عبدالله قلقشندی در کتاب مآثر الانافه فی معالم الخلاف؛ وهبة الزحیلی در کتاب الفقه الاسلامی و ادلته؛ عبدالرزاق السنهوری در کتاب فقه الخلافة و تطورها؛ توفیق محمد الشاوی در کتاب فقه الشوری و الاستشارة؛ عبدالله بلقریز در کتاب الدولة فی الفكر الاسلامی المعاصر؛ رمضان بوطی در کتاب ضوابط المصلحة فی الشریعة الاسلامیه؛ عبدالرحمن جزیری در کتاب الفقه علی المذاهب الاربعه؛ محمد رشید رضا در کتاب

الخلافة و الامامة العظمی؛ عبدالحی الکتانی در التراتیب الاداریه، عبدالله دمیجی در کتاب الامامة العظمی عند اهل السنة و الجماعة؛ ابوالاعلی مودودی در کتاب خلافت و ملوکیت؛ ...

- آثار متفکرین معاصر

امروزه نیز کتاب های مختلف و مقالات متعددی در بین آثار فقهاء، نویسندگان و متفکران فریقین دیده می شود که هریک به گونه ای با عنوان بحث « اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از دیدگاه فریقین » در ارتباط است. از آن جمله: نظام و الاداره فی الاسلام اثر محمد مهدی شمس الدین؛ ازمه الخلافة و الامامة و آثارها المعاصرة اثر اسعد القاسم؛ المقاصد العامه للشریعه الاسلامیه اثر یوسف حامد العالم، المصلحه المرسله حقیقتها و ضوابطها اثر نورالدین خادمی؛ الحاکمیه فی الإسلام اثر سید محمد مهدی خلخالی، قلمرو اختیارات ولی فقیه از دیدگاه فقها و قانون اساسی اثر حسین رجایی؛ شئون و اختیارات فقیه از دیدگاه فقیه، اثر محمد سروش محلاتی، پیشینه نظریه ولایت فقیه اثر مصطفی جعفر پیشه فرد، گفتمان مصلحت اثر عبدالحسین خسروپناه؛ تفکیک قوا، ولایت مطلقه فقیه و استقلال قوا اثر محمد منصور نژاد؛ بازشناسی ضرورت و ماهیت و مبنای اصول فقه احکام حکومتی اثر علیرضا پیروزمند، مصلحت در فقه شیعه و سنی اثر اسدالله توکلی؛...

- مقالات

همچنین؛ مقالاتی چون: مقاله ماهیت و آثار فقهی سرپیچی از احکام حکومتی اثر سیف الله صرامی؛ مقاله گستره حکم حکومتی، اسماعیل نعمت اللهی؛ مقاله مقایسه جایگاه مصلحت در فقه امامیه و اهل سنت اثر مهدی رهبر؛ مقاله فقه و مصلحت نظام، اثر علی اکبر کلانتری؛ مقاله دیدگاه حکومتی در نظریه حاسبه، فرضیه حکومت با اختیارات محدود، نوشته عباسعلی عمید زنجانی؛ مقاله مصلحت در فقه، اثر محمد هادی معرفت و ...

با این وجود، اثری مدون و با عنوان مستقل «اختیارات حاکم اسلامی در صدور حکم حکومتی از دیدگاه فقه فریقین» که به طور یکجا، اختیارات حاکم اسلامی را به لحاظ مطلقه و غیر مطلقه بودن و نیز از باب حاسبه، در احکام تکلیفیه و وضعیه مورد بحث قرار داده باشد، پیشینه و سابقه ای ندارد. لازم است به معرفی اجمالی برخی از آثار فریقین که در پیشینه آمده است، پردازیم:

- منابع شیعه

1. عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام، ملا احمد نراقی:

مرحوم نراقی درعائده پنجاه و چهارم از کتاب «عوائد» با عنوان «ولایه الفقیه» پیرامون ولایت فقیه بحث مبسوطی نموده است. نراقی برای اثبات نظریه انتصاب به حدود نوزده روایت استناد کرده و ولایت فقهاء را همچون ولایت پیامبر و سایر معصومین علیهم السلام دانسته و گستره شئون ولایت فقهای منصوب در زمان غیبت را در مواردی

چون افتاء، قضاء، حدود و تعزیرات، غُیب و قُصْر، تصرف در اموال امام(ع) و... می دانند. کتاب عوائد، ابتدا زیر نظر سید یاسین موسوی چاپ شده است. با پیروزی انقلاب اسلامی مردم ایران به رهبری امام خمینی(ره) و ضرورت تبیین ولایت فقیه، ترجمه فارسی آن در سال 1406 با عنوان «حدود اختیارات حاکم اسلامی» از سوی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی چاپ شده است. این کتاب در سال ۱۴۰۸، به وسیله آقای سید جمال موسوی ترجمه و توسط بنیاد بعثت مرکز تحقیق اسلامی و در سال 1417 توسط گروه تحقیق اباحت و الدراسات الاسلامیه به چاپ رسیده است. اگرچه این اثر قلمرو اختیارات حاکم اسلامی در حوزه های گوناگون بیان نموده است، اما به مسأله حکم حکومتی به طور جدی و در باب مستقل نپرداخته و دیدگاه فریقین نیز در آن مطرح نشده است.

2. ولایت فقیه، امام خمینی(ره):

کتاب «ولایت فقیه» مجموعه ی سیزده درس حضرت امام خمینی در سال 1348 در نجف اشرف است. این درس در سال 1349 در بیروت در مجموعه مدونی با عنوان «ولایت فقیه» چاپ شد. سپس در سال 1356، با افزودن سخنرانی دیگری از امام خمینی به نام «جهاد اکبر»، در ایران به چاپ رسید و پس از آن نیز بارها تجدید چاپ گردید. در این کتاب، مباحثی چون؛ ضرورت ولایت فقیه، نقش استعمار در معرفی ناقص از اسلام، خودباختگی در برابر غرب، ضرورت تشکیل حکومت جزء ولایت، لزوم ایجاد مؤسسات اجرایی، رویه پیامبراکرم(ص)، ضرورت استمرار اجرای احکام الهی، رویه امیر المؤمنین(علیه السلام)، ماهیت و کیفیت قوانین اسلام است. همچنین، در این کتاب ضمن مباحثی در باره احکام: مالی، دفاع ملی، احقاق حقوق و جزایی. مباحثی در باره لزوم تطابق حکومت با قانون، منصب قضاء، لزوم مقاومت در مبارزه طولانی و لزوم براندازی حکومت های جائر نیز مورد بررسی قرار گرفته است. علیرغم آن، در این کتاب، اولاً؛ نظرات فقهای شیعه در باره ولایت فقیه مطرح نشده است ثانیاً؛ اختیارات حاکم در حکم حکومتی مورد بحث قرار نگرفته است و ثالثاً؛ به نظرات اهل سنت نیز توجهی نشده است.

3. «جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام»، محمد حسن نجفی:

صاحب جواهر، ولایت فقیه را در لابلاهی دیگر مباحث فقهی مطرح کرده و ضمن بحث در باره ادله ولایت فقیه و مسأله ی ولایت عامه انتصابی فقیه، شئون مختلف اختیارات حاکم اسلامی را بررسی کرده و در این باب ابتکارات و نوآوری هایی را عرضه نموده است. صاحب جواهر در یک تقسیم بندی کلی حاکمان را به دو دسته عادل و جائر تقسیم می کند. پیامبراکرم(ص) و ائمه معصومین(علیهم السلام) را مصداق حاکمان عادل می داند. وی در عصر غیبت نیز با بیان: «و قد يلحق به نائبه العام فی هذا الزمان اذا فرض بسط یده فی بعض الاقالیم بل